

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.82-37-21)"18/185":323.25

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.10>

ПРОТЕСТНІ РУХИ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТЕЧКАХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО)

Білик Вікторія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

У сучасній українській історичній науці дедалі більшого розвитку набувають окремі її галузі. Зокрема, сьогодні активно розвивається такий напрям історичної науки, як урбаністичні студії. Завдяки новим підходам до вивчення нашої історії, які впродовж останніх десятиліть активно впроваджують сучасні українські історики, ми поступово відходимо від усвідомлення нашої історії як історії поневоленого народу, історії закріпачених селян. Українська історія – це також й історія шляхти, історія вільних жителів міст і містечок, які цінували свою свободу і вміли її відстоювати. Традиції міського самоврядування на наших теренах сформувалися ще в період Речі Посполитої. А після інкорпорації Волині, як і всієї Правобережної України, до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. в умовах формування нового адміністративно-територіального устрою та управління ці традиції зазнали руйнувань, що не могло не викликати обурення місцевого населення з його подальшими активними діями.

Особливістю нашого регіону було те, що тут за наявності незначної кількості великих міст переважаючими були такі типи міських поселень, як містечка – проміжна ланка між містами і селами, поселення, які часто поєднували у собі ознаки одних і других. У нових реаліях населення містечок, у тому числі й приватновласницьких, почало втрачати свої права, отримані ще за привілеями польських королів, і за російським законодавством визнавалося закріпаченим. Звісно, це викликало невдоволення міщан, які переростали у справжні бунти.

У першій половині XIX ст. Волинською губернією прокотилася низка таких бунтів. Показовим, серед інших, був і виступ міщан Кам'яно-Каширського, які впродовж кількох десятиліть вели боротьбу за свої свободи. У Державному архіві Волинської області є матеріали, які відображають деталі цієї боротьби.

У цьому дослідженні нами зроблено спробу на підставі аналізу однієї з архівних справ, де зібрані всі матеріали стосовно непокори кам'яно-каширських міщан власнику містечка графу Красицькому, показати характерні особливості та основні етапи цієї тривалої боротьби.

Ключові слова: міщани, містечко, Камінь-Каширський, граф Красицький, боротьба, вотчина.

Viktoria Bilyk. Protest movements in Volyn towns in the first half of the 19th century (on the example of Kamen-Kashirskiy)

In modern Ukrainian historical science, its individual branches are gaining more and more development. In particular, such a direction of historical science as urban studies is actively developing today. Thanks to new approaches to the study of our history, which modern Ukrainian historians have been actively implementing in recent decades, we are gradually moving away from the awareness of our history as the history of an enslaved people, the history of enslaved peasants. Ukrainian history is also the history of the nobility, the history of free inhabitants of cities and towns who valued their freedom and knew how to defend it. The traditions of city self-government on our territory were formed during the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth. And after the incorporation of Right Bank Ukraine into the Russian Empire at the end of the 18th century, in the conditions of the formation of a new administrative-territorial system and its management, these traditions were destroyed, which could not but cause the indignation of the local population with its subsequent active actions.

The peculiarity of our region was that here, with the presence of a small number of large cities, such types of urban settlements as towns prevailed - an intermediate link between cities and villages, settlements that often combined the characteristics of both. In the new realities, the population of small towns, including privately owned ones, began to lose their rights, which had been acquired in the privileges of the Polish kings, and were recognized as fortified. Of course, this caused dissatisfaction among the townspeople, which turned into real riots.

In the first half of the 19th century a series of such riots swept through the Volyn province. Among others, the performance of the burghers of Kamen-Kashirskiy, who fought for their freedom for several decades, was also indicative. The State Archive of the Volyn region has materials that reflect the details of this struggle.

In this research, we have made an attempt based on the analysis of one of the archival cases, where all the materials related to the disobedience of the Kamin-Kashir burghers to their owner, Count Krasyskiy, have been collected, to show the characteristic features and main stages of this long struggle.

Key words: burghers, town, Kamin-Kashirskiy, count Krasyskiy, struggle, fiefdom.

Входження Правобережної України до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. мало визначальний вплив на всі сфери життя місцевого населення, адже нова влада на приєднаних територіях із метою їх швидшої інкорпорації почала вводити нові порядки. Таким чином, руйнувалися усталені впродовж віків традиції і норми життя місцевого населення. Упровадження нового територіально-адміністративного поділу потребувало також і виправлень законодавчого характеру, аби підвести управління новими територіями до спільного знаменника. Ці законодавчі зміни, серед іншого, позначилися й на правовому становищі мешканців волинських містечок, які, втративши свободи, що забезпечували їм польські королівські привілеї, перейшли за новим законодавством у ряд закріпачених.

У сучасній історіографії питанню інкорпорації Волині Російською імперією присвячено багато досліджень, у частині яких автори зупиняються саме на проблемах міського життя, економічного і культурного розвитку міських поселень, соціального складу населення волинських міст і містечок, його боротьби за збереження прав і вольностей. Низка досліджень з історії міських поселень Волинської губернії означеного періоду належить Оксані Карліній. Авторка, зокрема, зупиняється на загальному аналізі життя і боротьби населення волинських містечок наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [7; 9], його соціальній структурі [10], виконання ним різних повинностей [6]. Авторству дослідниці також належать роботи, присвячені конкретним волинським міським поселенням [8; 11]. Ще однією відомою дослідницею міської історії є Олена Прищеп. Її авторству належить багато досліджень з історії міських поселень другої половини XIX ст. Але також маємо й роботи, присвячені культурному розвитку волинських міст і містечок означеного періоду [12–14]. Свого часу нами було підготовлене дослідження про унійні церкви у волинських містах та містечках [3] та розглянуто конфесійну приналежність населення Каменя-Каширського та навколишніх сіл у першій третині XIX ст. [4]. Темі нашого дослідження також присвячено роботу Василя Денисюка, у якій автор не лише зупиняється на конфлікті в Камені-Каширському, а й аналізує становище власника містечка графа Красіцького, припускаючи, що він став заручником певної боротьби між «групами впливу» у губернії [5].

Таким чином, констатуємо, що питання розвитку волинських міських поселень у складі Російської імперії знайшло відображення у низці досліджень. Лише в окремих із них автори торкаються проблем правового статусу населення містечок та його боротьби за збереження привілеїв, отриманих за часів Речі Посполитої. Отже, ставимо за мету відобразити судову тяганину мешканців Каменя-Каширського із власником містечка графом Красіцьким у справі збереження їхніх привілеїв, оскільки ця справа є показовою і детально характеризує причини і наслідки протестних виступів волинських міщан в означений період.

Після входження Волині до складу Російської імперії тут почав формуватися новий територіально-адміністративний устрій. За відповідними імператорськими указами генерал-губернатор і головнокомандувач військ у нашому регіоні Микола Кречетников отримав розпорядження провести ревізію новопрієднаних земель, щоб скласти детальний звіт про всі сфери життя і господарської діяльності місцевого населення [2, №№ 17 090, 17 112]. Після доопрацювання цього звіту вже за врядування генерал-губернатора Тимофія Тутолміна у 1798 р. було укладено «Географічний та економічний опис Волинської губернії».

Камінь-Каширський входив до Ковельського повіту, який за кількістю міських поселень (16) займав у Волинській губернії друге місце після Дубенського повіту, хоча за часткою міського населення (12,93%) був аж на десятому місці, випереджаючи лише Володимир-Волинський та Овруцький повіти [10, с. 101]. Містечко належало до приватновласницьких. Кілька століть перед тим містечко було у власності князівського роду Сангушків-Коширських. Останнім його власником із цього роду був князь Адам-Олександр Сангушко-Коширський. 1653 р. він помер бездітним, заповівши Камінь-Каширський племіннику Казимиру – одному із синів своєї сестри Анни, яка була заміжня за Єжи Красіцьким (шлюб укладено 1621 р.) [15, с. 415]. Таким чином, Камінь-Каширський на понад 200 років перейшов у власність польських шляхтичів Красіцьких. У другій половині XVIII ст. власником став Франц Красіцький. По його смерті маєтком володіла вдова Олександра Красіцька, а в 1830-х роках – її син Ян Владислав Красіцький.

Причиною конфлікту, який виник між мешканцями Каменя-Каширського і його власницею Олександрою Красіцькою, стала політика нової влади. Загарбавши українські землі після поділів Речі Посполитої, російська влада, впроваджуючи свої закони, ліквідувала всі правила і закони попередньої влади. Таким чином, мешканці Каменя-Каширського, які за часів Речі Посполитої вважалися вільними міщанами, оскільки отримали за польськими королівськими привілеями, серед іншого, й права самостійно збирати і сплачувати податки, новою владою переводилися у стан закріпачених селян на користь особи, яка вважалася власником землі [7, с. 283]. У даному разі це були Красіцькі. Окрім того, очевидно, що, потрапивши

у нові умови існування, місцеві землевласники зазнавали утисків із боку влади, що позначилося в тому числі й на їхньому матеріальному становищі. Дослідники припускають, що конфлікт був спровокований і тим, що власники містечка намагалися поліпшити своє матеріальне становище шляхом збільшення визисків із міщан, ігноруючи будь-які попередні привілеї, надані їм польською владою [5, с. 62].

Ще 1818 р. повірений графині Олександри Красицької Крушинський подав до Волинського губернського правління скаргу на жителів Каменя-Каширського, у якій звинувачував міщан у непокорі [1, арк. 67–70]. Очевидно, що тодішній бунт налякав власницю, адже 17 січня 1819 р. у присутності відповідних посадовців вона заключила з повіреними міщан угоду, за якою камінь-каширці зберегли за собою право самостійно збирати і сплачувати податки в повітове казначейство. Тоді справа на цьому не закінчилася, ймовірно, через порушення умов угоди, бо вже 5 лютого 1820 р. міщани подали в органи судової влади пакет документів, які б мали довести їхні вольності. Серед них були виписка з актів 3 департаменту Сенату, де зазначено, що у 1442 р. король Владислав III у Вільно підтвердив Магдебурзьке право жителю містечка Каменя вїту Григорію і його спадкоємцям; виписки з Луцьких та Володимирських гродських книг стосовно сплати податків, купівлі-продажу землі тощо. До документів також прикладалися пояснення міщан, у якому вони пояснювали, що вважають себе вільними, оскільки містечко мало Магдебурзьке право, а отже, мешканці його мали свої суд, канцелярію, печатку, могли вільно розпоряджатися землею, подавали скарги на поміщиків. У зв'язку із цим камінь-каширці просили визнати їх вільними, скасувати повинності, повернути землю, дозвіл вільно рибалити і користуватися лісовими угіддями, а також повернути з рекрутів чоловіків.

Отже, аналізуючи подані міщанами документи, можемо визначити чітко причини їхньої непокори. Це обмеження їхніх прав, що проявлялося у збільшенні податків і повинностей, забороні вільно користуватися водними та лісовими угіддями, рекрутчині.

Натомість власники Каменя-Каширського представили пакет документів на свою користь. Серед них, зокрема, виписки з Литовської метрики, Володимирських гродських і Луцьких земських книг, Любелського трибуналу, копії привілеїв польських королів, дарчі, розписки про застави майна тощо. Ці документи мали підтвердити, що Красицькі є власниками Каменя-Каширського, а отже, його мешканці є вотчинними міщанами і не можуть претендувати на якісь свободи. Судова тяганина тривала аж до 1829 р., коли Сенат підтвердив рішення Ковельського повітового і Волинського головного судів і визнав «277 жителів Каменя-Каширського чоловічої статі, які шукають вольностей... вотчинними графів Красицьких»¹. Міщани були зобов'язані виконувати певні повинності на користь власниці, але звільнялися від відповідальності за вчинення бунту. Підставою для такого рішення стало встановлення судом нібито факту підробки дяком Михалевичем привілею польського короля Владислава III камінь-каширським міщанам на самоврядування.

Ця постанова Сенату мала бути офіційно зачитана обом сторонам конфлікту, що означало б завершення справи. Однак мало того, що через бюрократичну тяганину Волинське губернське правління отримало це рішення лише в грудні 1835 р., але й із його оголошенням теж виникли проблеми [1, арк. 24]. Оголошення відбулося шойно 18 грудня 1836 р. у поміщицькому дворі. Присутні міщани (близько 60 осіб чоловічої статі) відмовилися підписати документ про ознайомлення з указом Сенату і зчинили бунт. У лютому 1837 р. у присутності засідателя Ковельського повітового суду мало відбутися повторне оголошення сенатського указу, але історія повторилася.

13 лютого 1837 р. камінь-каширські міщани підписали документ такого змісту: *«Доручення. Ми, що нижче підписалися, Волинської губернії, Ковельського повіту, міста (! – Авт.) Каменя-Каширського міщани, маючи судові справи з поміщиком графом Красицьким, по яких самі судитися всі не можемо, а тому обрали з-поміж нас уповноважених повірених камінь-каширських міщан Петра Сасюка, Потапа Занчука, Захарія Масика, Давида Войтусика. Надаємо цим особам повну владу і силу у справах наших з поміщиком графом Владиславом Красицьким і його економами маєтків... прохання подавати, резолюції на них отримувати, апеляційні скарги писати, гроші, якщо потрібно, на ці цілі позичати або збирати. А з цих чотирьох хоч одного, що діятиме на наше благо законно, підтримуємо»* [1, арк. 1]. Це доручення було написано і підписано в якості свідка Яковом Сушкевичем – доволі відомою особою. Яків Сушкевич – мешканець Любомля, ще у 1820-х роках був одним з ініціаторів подібного бунту (до речі, чи не єдиного успішного) любомльських міщан проти власників Браницьких, навіть їздив у цьому питанні до цесаревича Костянтина Павловича у Варшаву [7, с. 285]. Це доручення підписали (хрестиком) вісімдесят шість камінь-каширців чоловічої статі.

¹ Тут і далі цитування документів у перекладі і редакції автора.

12 березня 1837 р. місцевий міщанин Лаврентій Лопаткевич від імені жителів Каменя-Каширського склав супліку (прохання) до російського імператора Миколи I, завірену підписами чотирьох уповноважених. У документі міщани заявляли, що за рішенням Волинського Головного суду і Волинського губернського правління графа Красіцькі були зобов'язані не чинити міщанам жодних образ і утисків, а за міщанами залишалося право збору державних податків і сплати їх у повітове казначейство. За словами мешканців містечка, коли вони почали справно сплачувати податки (про що свідчать отримані у казначействі квитанції), економ Красіцьких здійснив спробу сам збирати податки з міщан. За словами уповноважених, Красіцькі не лише почали збирати вдвічі більший податок від установленого, а й стали відправляти у рекрути найкращих господарів і навіть чоловіків, які були одруженими і мали багато дітей, чого раніше ніколи не було. Це призвело до зубожіння камінь-каширців. Міщани просили в імператора дозволу на самостійний збір і сплату податків. Ще одне прохання стосувалося права міщан самостійно вибирати з-поміж себе чоловіків для служби у війську.

Звісно, що такі дії міщан не залишилися без реакції з боку власника містечка. 15 березня 1837 р. в Ковельському міському магістраті було зареєстроване «Прохання до імператора від управителя маєтку Камінь-Каширського ключа і уповноваженого від графа Владислава Красіцького, штаб-ротмістра у відставці Северина Володзко». Посилаючись на указ Сенату за № 2 694 від 5 грудня 1836 р., управитель називає міщан вотчинними графа Красіцького, стверджує, що вони чинять непокору, відмовляються виконувати повинності. Окрім того, управитель наголошує на тому, що до цієї справи камінь-каширці залучили ще й добре відомого всім своєю бунтівною діяльністю мешканця Любомля Якова Сушкевича, який таємно прибув до Каменя-Каширського і підбурює народ. Зважаючи на викладене, Северин Володзко просив: взяти під арешт четвірку уповноважених міщан із метою уникнення підбурювань з їхнього боку; знищити написане ними доручення; вилучити це доручення з актової книги Ковельського міського магістрату; змусити камінь-каширців відробляти повинності і провести розслідування стосовно Якова Сушкевича [1, арк. 25].

Третя декада березня позначилася активним бунтом камінь-каширських міщан. 19 березня економ Володзко за дорученням графа Красіцького мав відправити Петра Сасюка та Потапа Занчука із сім'ями в інший вотчинний маєток графа. Із супліки Владислава Красіцького дізнаємося, що коли на підводи почали складати речі цих міщан, на площі зібрався натовп із 80 чоловіків і стількох же жінок, які були озброєні сокирами, киями і палицями, відібрали підводи і погрожували вбити кожного, хто наважиться виконати наказ Красіцького [1, арк. 41–41 зв.]. Власник називає імена десяти найактивніших бунтарів, підозрюючи в причетності до організації бунту й місцевого священика Теодора Мелешкевича. Т. Мелешкевич був настоятелем місцевої греко-уніатської церкви Різдва Пресвятої Богородиці [4, с. 60]. Наступного дня близько ста осіб звільнили в селі Нуйно чотирьох поручителів, яких мали відправити до суду, повернулися в містечко до панського маєтку і забрали там пару коней.

Очевидно, заворушення були настільки сильні, що 6 квітня граф Ян Владислав Красіцький подав прохання на ім'я імператора, у якому просив для заспокоєння міщан відправити у містечко військовий загін; провести слідство і винних у заколоті засудити. Власник вимагав організаторів заколоту судити військовим судом відповідно до указу Сенату від 19 грудня 1835 р., у якому, серед іншого, зазначалося: «...люди і селяни, що вчинили непокору законній владі, за опір своїм панам і непокору військовій команді, так як і особи, що спонукали їх до таких злочинів, повинні судитися військовим судом».

Урешті-решт, бунт міщан удалося придушити за допомогою військових, адже сюди для забезпечення порядку були направлені солдати Муромського піхотного полку. 10 квітня 1837 р. Ковельський повітовий суд розпочав слідство у цій справі. На допит були викликані міщани Петро Сасюк, Потап Занчук, Давид Войтусик, Захар Мисик, Осип Кереба, Степан Слісар, Пилип Грицик, Василь Сасюк. Проаналізувавши акти допитів та позовну заяву власника маєтку Владислава Красіцького, зауважимо, що загалом свідчення з обох сторін співпадали. Лише граф наголошував на постійному пияцтві і непристойній поведінці бунтівників, тоді як міщани ці звинувачення категорично відкидали. Також зі свідчень міщан можемо дізнатися про повинності, які вони виконували на користь Красіцького. Міщани були зобов'язані щоденно доставляти до панського маєтку 9–12 підвод дров, виставляти на щодень двох сторожів (одного додатково на ніч), також будували винокурню, корчму, із села Річиці перевезли в містечко млин, а в село Гуту з Каменя-Каширського перевезли посесору Скибинському 300 коп жита, на що вийшло 100 днів панщини, які не зарахували. При цьому міщани погоджувалися виконувати повинності і сплачувати податки, але лише у визначених законом розмірах [1, арк. 50]. Принагідно зауважимо ще одну деталь: усі названі активісти за своїм віросповіданням належали до Греко-уніатської церкви, хоча на той час вже активно ішов процес її ліквідації, але камінь-каширські міщани були якраз в числі тих вірних, які відмовлялися переходити у православ'я, і тут два уніатські храми – Різдва

Пресвятої Богородиці і Святого Миколая (кількість парафіян сукупно становила понад 700 осіб) проіснували тут до офіційної ліквідації Греко-уніатської церкви в імперії [4, с. 58–59].

У травні до справи був долучений фінансовий звіт управителя маєтку Володзко, з якого випливало, що впродовж 1834–1837 рр. власник заплатив подушного податку на суму 11 136 рублів 59,5 копійок, тоді як самі міщани за цей час зібрали лише 1 719 рублів і 54,5 копійки. Володзко пояснив, що з метою компенсації різниці в 9 009 рублів 34 копійки Красіцький був змушений підняти податки і залучати міщан до додаткових робіт.

Судячи з останніх документів, представлених у справі, слідство зайшло у глухий кут або ж справу відклали у довгий ящик, бо далі йдуть різного роду відписки, розпорядження про збір додаткової інформації, додаткових або повторних свідчень тощо [1, арк. 240–251]. Останній документ у цій справі датується 19 жовтня 1838 р. і є проханням повіреного графа Красіцького Костянтина Вержиковського до Ковельського повітового суду про звільнення з-під варті міщанина Івана Дем'янчука у зв'язку з відсутністю його вини. Прохання було задоволене.

Зауважимо, що боротьба власників містечка з міщанами тривалістю кілька десятиліть – не винятковий епізод. Історії, не лише українській, а й європейській (лише значно ранішого періоду), відомо багато таких випадків. Але якщо вдатися до порівняння, то у європейських державах подібні конфлікти розгоралися переважно через порушення власниками міських поселень привілеїв міщан. У нашому ж випадку можна констатувати, що подібні заворушення фактично були спровоковані новою владою. Місцеві власники, опиняючись у нових умовах існування, безперечно, терпіли дискомфорт, стикалися з низкою проблем, погіршенням свого матеріального становища, що й намагалися вирішити за рахунок місцевих мешканців. Тим більше що нове російське законодавство давало такі можливості. Міщани ж, звикнувши до певних порядків і законів, що формувалися впродовж тривалого часу в Речі Посполитій, потрапивши в інші суспільно-політичні обставини, не могли усвідомити правової зміни свого статусу і шукали шляхи повернення status quo. На жаль, російській владі не стояло завдання організації комфортних, визначених законом, умов співіснування різних категорій населення, тому такі конфлікти, як правило, у переважній більшості не мали логічного позитивного завершення.

Література:

1. Державний архів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Каменя-Каширського своєму графу Красіцькому Владиславу, 1837–1838 рр. 258 арк.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. XXIII, №№ 17090, 17112. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-я Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 975 с.
3. Білик В. Унійна церква в містах і містечках Волинської губернії (перша третина XIX ст.) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. 2018. № 6. С. 16–23.
4. Білик В. Уніатські церкви Камінь-Каширського деканату I третини XIX століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*: Матеріали XX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк. 2006. Вип. 20. С. 58–60.
5. Денисюк В. Історія одного соціального конфлікту. Боротьба мешканців Каменя-Каширського з графом В. Красіцьким в 1836–1837 рр. *Краєзнавство*. 2015. № 3–4(92–93). С. 60–68.
6. Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII – 1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2017. № 5(354). С. 4–11.
7. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою міського управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 280–289.
8. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: традиції, люди*: матеріали конф. Луцьк. 2007. С. 61–68.
9. Карліна О.М. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2018. № 6. С. 3–16.
10. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97–114.
11. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуши). *Наукові записки*. 2009. Т. 19(1). С. 492–504.
12. Прищеп О. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 40–54.
13. Прищеп О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. Вип. 12. С. 131–139.

14. Прищеп О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 143–154.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 415 с.